

8. Учiться висловлюватися / П. І. Білоусенко. Ю. О. Арешенков, Г. М. Віняр та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 298 с.

В статье рассматриваются пути формирования коммуникативных умений и навыков личности.

Ключевые слова: речевое развитие, чувство языка, интонационная выразительность, интонационные упражнения.

In the floor the verbal broadcasting is analyzed in a communicative aspect.

Keywords: vocal development, linguistic sense, intonation expressiveness, intonation exercises.

УДК 8.11.161.2:371.321

Симоненкова Т.П.

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ РОЗДІЛІВ НАУКИ ПРО МОВУ

У статті порушується питання лінгводидактичних та психологічних принципів формування мовленнєвої компетентності особистості.

Ключові слова: мовленнєві уміння і навички, ознаки правильного мовлення, нормативні мовні засоби, комунікативна спрямованість навчання мови.

Мовленнєва компетентність є показником загальної культури особистості. Як слушно зазначає Л. Мацько, «культура мовлення залежить від кожного мовця, від того, яку він створює навколо себе вербальну комунікативну ситуацію, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак» [7, 3].

Основне завдання шкільного курсу української мови полягає у формуванні культури мовлення учнів, тобто в забезпеченні вміння змістовно грамотно (на всіх виучуваних рівнях – фонетичному, лексичному, словотворчому, граматичному, правописному та стилістичному) обмінюватися думками. Обов'язок учителя-словесника навчити дітей вільно володіти мовою, що функціонує у двох формах – усній і письмовій. Піднесення культури усного і писемного мовлення є однією з найактуальніших проблем, що постає перед школою.

Протягом десятиліть культурі мовлення у суспільстві не приділялося достатньої уваги. Мовознавці і лінгводидакти оминали розмежування основних базових понять «мова» і «мовлення», «культура мови» і «культура мовлення». Різні поради і настанови щодо культури мовлення здебільшого зводилися до декларацій про важливість дотримання належної мовленнєвої культури.

Підвищенню рівня мовної і мовленнєвої культури присвятили праці такі відомі вчені як І.К. Білодід, Н.Д. Бабич, Д.І. Ганич, М.А. Жовтобрюх, І.І.Ковалик, А.П. Коваль, М.І. Пентилюк, М.М. Пилинський, В.М. Русанівський,

С.Я. Єрмоленко та інші. Психологічні аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення у працях Л.І. Айдарової, Д.М. Богоявленського, Л.С. Виготського, М.І. Жинкіна, Д.Б. Ельконіна, Г.С. Костюка, О.О. Леонтєва, І.О. Синиці та ін. На думку цих учених, суть теорії мовленнєвої діяльності полягає у тому, що будь-який мовленнєвий акт визначається як специфічний вид діяльності (комунікативної), який починається мотивом і завершується результатом, досягненням поставленої мети.

Особливе значення мають дослідження проблеми мовленнєвої діяльності І.О. Синиці, у яких розкриваються закономірності мовленнєвої комунікації, зміст і завдання словникової роботи. Педагогічні та методичні основи роботи над збагаченням і розвитком словникового запасу, підвищенням рівня культури мовлення учнів розроблялися Я.А. Коменським, К.Д. Ушинським, Ф.І. Буслаєвим, І.І. Срезневським. Великого значення роботі над словом надавали С.Х. Чавдаров, В.О. Сухомлинський, М.Г. Стельмахович, та ін. Аналіз наукової літератури свідчить, що вивченню проблеми культури мовлення приділялась певна увага. Однак, методичний аспект формування культури мовлення в учнів загальноосвітньої школи досліджено недостатньо як у теоретичному, так і у практичному плані.

Розроблені на основі програми концепції мовної освіти вбачають головне завдання української мови як навчального предмета у вихованні особистості, наділеної «уміннями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами при сприйнятті (слуханні й читанні), створенні (говорінні й письмі) висловлювань у різних сферах, формах, видах і жанрах мовлення, тобто в забезпеченні їх всебічної мовленнєвої компетенції» [2, 17]. Основне завдання шкільного курсу української мови полягає у формуванні мовленнєвих умінь та навичок, необхідних для суспільної діяльності, самостійної роботи над підвищенням свого культурного рівня і професійної підготовки. Одним із шляхів його вирішення є розвиток мовлення школярів, який пов'язаний із навчанням не лише української мови, а й інших шкільних предметів, формуванням комунікативних умінь та навичок, необхідних для оволодіння різними типами мовлення, культурою спілкування. Школярі мають навчитися вільно володіти мовою, що функціонує у двох формах – усній і писемній. Піднесення культури усного і писемного мовлення є актуальною проблемою, що постає перед школою.

Одним із напрямків комплексної програми формування національної самосвідомості, на думку Л.І. Мацько, є українознавча основа всього процесу навчання, українознавчий матеріал. «За словами й висловами, граматичними формами й конституціями учні і студенти мають відчувати національну специфіку мови, мовну картину, витворену ментальністю українського народу» [6, 25]. Такий підхід до вирішення проблеми сприятиме усвідомленню неоціненого значення у житті людини рідної мови, в якій на генетичному рівні втілюється творча сила народного духу, помисли народу, його сподівання тощо.

Збагачення мовлення особистості – це складний внутрішній процес, який містить у собі сприйняття, розуміння, осмислення, узагальнення, закріплення і т. д. Моделювання системи роботи над поповненням активного словника учнів,

розвитку культури мовлення неможливе без урахування досягнень психологічної науки. Психологи і методисти останнім часом дедалі частіше схиляються до думки про те, що основою успішності навчання є розвиток здібностей учнів. У психологічній літературі поняття «мова» і «мовлення» розглядаються диференційовано: мова як система (предмет) і мовлення як здатність (мовленнєвий механізм). Відповідно до визначення словника української мови, *мовлення* — це «мовна діяльність або спілкування людей між собою за допомогою мови» [10]. Тобто мовлення – це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях із заздалегідь визначеною метою, це діяльність, пов'язана з функціонуванням мови, з мовленнєвою діяльністю. Мовленнєва компетенція – інтегральне поняття, що охоплює широке коло особистісних мовних здібностей, знань, умінь і навичок. Найважливіші уміння й навички, що складають основу мовленнєвої компетенції, сформульовані у Концепції навчання державної мови в школах України. Визначений Концепцією підхід до вивчення мови повинен замінити пояснювально-ілюстративний тип навчання діяльно-проблемним. Це сприятиме формуванню самостійності, індивідуальних творчих здібностей, інтенсивній мовленнєвій практиці учнів в усіх видах, жанрах, стилях і типах мовлення, перетворить учіння на уроках рідної мови в засіб духовного збагачення і розумового розвитку, надасть йому рис справжнього демократизму й гуманної спрямованості [2, 19].

Найважливішими уміннями, що складають основу мовленнєвої компетенції учня, є: уміння вести діалог, дотримуючись вимог мовленнєвого етикету в різних ситуаціях; уміння створювати усні монологічні висловлювання; уміння адекватно сприймати на слух діалог і монолог, що передбачає зосередження уваги на осмисленні висловлення (теми, фактів, доказів, логіки викладу); уміння створювати письмові тексти різних стилів і типів; уміння користуватися різними видами читання.

Сучасна лінгводидактика чітко розрізняє поняття «культура мови» і «культура мовлення». Якщо йдеться про наукову дисципліну, завданням якої є вдосконалення літературної мови як засобу культури, про зіставлення різних жанрів і форм висловлювань, про мовне життя суспільства і тенденції його розвитку, тобто про те, що у поширених дефініціях називають об'єктивно-історичним аспектом, – тоді є підстави вживати термін «культура мови».

Культура мови – показник її унормованості, що визначається загальноприйнятими нормами – орфоепічними, лексичними, словотворчими, граматичними, правописними та стилістичними. Про культуру мовлення говорять, якщо нормативно-регулювальний аспект, пов'язаний зі встановленням правил користування мовними засобами, зорієнтований на носіїв мови. Культура мовлення, спираючись на здобутки мовної культури, включає в себе, по-перше, безумовне додержання (усно і на письмі) норм літературної мови, по-друге, мовленнєву майстерність того, хто говорить або пише.

Вивчення мовних засобів окремими людьми чи певними суспільними групами (з комунікативною метою), безсумнівно, стосується сфери мовлення.

Такої думки дотримується О.М. Біляєв, вважаючи, що поняття «культура мови» і «культура мовлення» співвідносяться між собою так само, як мова і мовлення, тобто як загальне і конкретне.

Термін «культура мовлення» набуває все більшого поширення у сфері україністики. Вживають його і лінгвісти (Н.Д. Бабич, М.А. Жовтобрюх, Т.І.Панько), і методисти (М.С. Вашуленко, М.І. Пентилюк). Термінологічні сполучення зі словом «мовлення» входять в обіг і в суміжних науках (внутрішнє мовлення, усне мовлення тощо). Так, психолог І.О. Синиця, який проводив дослідження на мовному матеріалі, від терміна «психологія мови» перейшов до терміна «психологія мовлення». Вчений, на відміну від попередників, досліджує лексичний склад мовлення, оскільки саме лексика є його змістовою стороною. «Цінність (об'єктивність) лексики як критерію мовлення, крім кількісного складу, підвищується в міру збільшення точності і доречності вживання кожного слова, ознайомлення з найширшим діапазоном його значень і можливих сфер використання» [9, 10].

Вживання терміна «культура мовлення» зумовлене й тією ситуацією, яка склалася в Україні у сфері функціонування мови в різних регіонах країни, в різних ділянках суспільного життя. Висока культура мовлення пов'язана з культурою поведінки, з вихованням патріотичних прагнень кожної людини, з перетворенням населення України в її народ, у націю.

Поняття «культура мовлення» має теоретичний аспект (достатньо висвітлений у зазначених працях) і практичний, який не може бути вичерпаний ніколи, бо виявляє себе щоразу для кожного мовця неповторно. Культура мовлення в теоретичному аспекті – це лінгвістична галузь філологічної науки, яка досліджує мовленнєве життя суспільства в певний період його існування та встановлює на науковій основі норми користування мовою як основним засобом спілкування.

Дослідниками (Н.Д. Бабич, О.М. Біляєв, Д.М. Богоявленський, Л.А.Булаховський, В.В. Виноградов, Б.М. Головін, С.Я. Єрмоленко, М.І.Жовтобрюх, І.О. Зимня, А.П. Коваль, О.М. Леонтєв, В.Я. Мельничайко, С.І. Ожегов, Л.М. Паламар, М.І. Пентилюк та ін.) вивчено низку якостей мовлення, що характеризують його не тільки з нормативного, але й з комунікативного боку і забезпечують формування мовленнєвої компетенції особистості. До структурних одиниць культури мовлення належать такі: змістовність, правильність, комунікативна доречність, багатство (різноманітність), точність, виразність, стилістична вправність, логічність. Всі вони, пов'язуючись між собою, доповнюють одна одну. Критерій правильності – мовна дійсність конкретної епохи, а її еталон – строга відповідність правилам, за допомогою яких сформульовано норми. Правильність мовлення завжди веде до дотримання норм літературної мови, що діють у мовній системі.

Мовні норми характеризуються системністю, історичною і соціальною зумовленістю, стабільністю. Ця остання ознака (стабільність) не суперечить властивості літературної норми змінюватися з часом. Якщо в орфоєпії, граматиці норми орієнтуються на зразок, модель, еталон, то в лексиці вияв,

реалізація норми підпорядковується ще й змістові, залежить у кожному конкретному випадку від контексту. Орфографічні норми час від часу зазнають змін відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань з огляду на нові підходи. Наприклад, підлягли змінам написання слів іншомовного походження з метою наближення їх до української вимови; відновлення вживання букви г для передачі на письмі в словах «ганок, гречний, гудзик, грати, обґрунтувати, прогавити» та ін.; відбулися зміни щодо вживання великої літери у назвах культових книг. Норми літературної мови закріплюють традиції, культурні здобутки минулого і водночас регулюють використання не тільки усталених правил, а й появу нових у процесі мовленнєвої діяльності учнів.

Нормативним є таке мовлення школярів: 1) що відповідає системі мови, не суперечить її законам; 2) у якому варіант норми володіє новими семантико-стилістичними можливостями, увиразнює, уточнює контекст, дає додаткову і вичерпну інформацію; 3) в якому доречно обґрунтовано застосовані норми з іншого стилю; 4) в якому не допущене змішування норм різних мов під впливом білінгвальної мовленнєвої практики.

Багатство мовлення – це використання школярами великої кількості мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), які відрізняються за змістом і будовою. Різноманітність мовлення учнів характеризується використанням різних мовних засобів для вираження однієї і тієї ж думки. Школярі повинні постійно удосконалювати і збагачувати власне мовлення. Важлива ознака мовлення учнів – точність, що значною мірою залежить від глибини знань та ерудиції учнів.

Точність мовлення – одна з найважливіших його властивостей і характеризує, насамперед, зміст висловлювання. Точність мовлення створюється за таких умов: знання предмета мовлення; знання мови; володіння мовленнєвими навичками говорити про щось, використовуючи багатство мови.

Виразність мовлення – якість, яка найбільше залежить від особи мовця, його ерудиції знання мов, мовленнєвих умінь і навичок. У мові є невичерпні запаси виражальних засобів, які роблять наше мовлення виразним. Це, насамперед, засоби художнього мовлення і засоби звукового мовлення. Виразність включає в себе й образність мовлення. Ця його якість передбачає вживання слів і словосполучень у незвичному, метафоричному значенні, що дає можливість образно, художньо відтворювати дійсність.

Отже, виражальні засоби можуть бути образними й необразними. Це залежить від стилю висловлювання. Виразність мовлення досягається за таких умов: самостійність мислення мовця; інтерес мовця до того, про що він говорить чи пише; належне знання мови і виражальних засобів; досконале володіння стилями мовлення та ін.

Логічність і послідовність мовлення має багато спільного з точністю. Логічним називається мовлення, яке забезпечує смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті. Логічність виявляється в точності вживання слів і словосполучень, у правильності побудови речень, у смисловій завершеності тексту. Основою логічності мовлення учнів є логічне мислення, що формується запасом знань і вмінням їх передати співрозмовникам.

Чистота мовлення – це повна відповідність нормам літературної мови. Для чистоти мовлення важливими є правильна літературна вимова, вживання слів що відповідають літературній нормі. В чистому мовленні не вживаються діалектизми, лайливі слова, слова-паразити тощо. Чистота мовлення на рівні вимови досягається суворим дотриманням орфоепічних норм (вимова голосних і приголосних звуків, звукосполучень, наголос у словах). Чистота мовлення залежить від дикції (чіткої, виразної вимови).

Отже, мовлення учнів характеризується такими ознаками: змістовністю, правильністю, комунікативною доречністю, багатством (різноманітністю), точністю, виразністю, стилістичною вправністю, логічністю. Всі вони доповнюють одна одну.

Висока культура мовлення немислима без дотримання мовленнєвого етикету, що полягає у вмінні уважно, з цікавістю слухати співрозмовників, ніколи не перебиваючи, тактовно включатися в розмову, докладно і зрозуміло висловлюватися, говорити толерантно, з повагою, вживати грічні слова. Етикет регулює стосунки між людьми і формулює вимоги однакові до всіх людей незалежно від їх соціального становища. Йдеться про ввічливість і тактовність. Уважність, ввічливість і чемність – основна вимога етикету. Важливим у ньому є словесний рівень, тобто мовленнєвий етикет. Одними з найважливіших вербальних знаків мовленнєвого етикету є вислови вітання, звертання, прощання, вибачення, подяки.

Піднесення культури мовлення, удосконалення етики спілкування – справа всього суспільства, усіх його функціональних важелів: виховних закладів, науки, школи, преси, радіо, телебачення. Культура мови – це не лише філологічна, й соціальна проблема: вона в той чи інший спосіб пов'язана з найрізноманітнішими видами комунікації в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич – Львів : Світ, 1990. – 231 с.
2. Біляєв О. М., Скуратівський Л. В., Симоненкова Л. М., Шелехова Г. Т. Концепція навчання державної мови в школах України / О. М. Біляєв, Л. В. Скуратівський, Л. М. Симоненкова, Г. Т. Шелехова // Дивослово. – 1996. – № 5. – С. 16–21.
3. Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи / Н. И. Жидкин // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 26–38.
4. Кучеренко Є.М. Проблеми мовної культури в школі / Є. М. Кучеренко // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 7. – С. 6–8.
5. Леонтьев А. А. Психолінгвістические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1969. – № 11. – С. 24–26.
6. Мацько Л. І. Українська мова у вищій школі / Л. І. Мацько // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 24–26.
7. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови / Л.І.Мацько, О. М. Сидоренко, О.М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 411 с.
8. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика / М. І. Пентилюк – К. : Освіта. 1994. – 268 с.
9. Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4-8 класів / І.О. Синиця – К. : Рад. школа, 1974. – 205 с.
10. Словник української мови : в 11 томах. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.

11. Чак Є. І. Чи правильно ми говоримо / Є. І. Чак. – К. : Освіта, 1997. – 223 с.

В статье рассматривается вопрос лингводидактических и психологических принципов формирования речевой компетентности личности.

Ключевые слова: речевые умения и навыки, признаки правильной речи, нормативные языковые средства, коммуникативная направленность обучения языку.

The article examines psychological and lingvodidaktive basis of the problems of formation culture speech of individuate.

Keywords: verbal skills, signs of correct speech, regulatory language mean communicative orientation of language teaching.

СПИСОК АВТОРІВ

БИБИК С. П. – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України

БІЛЯВСЬКА Т. М. – кандидат філологічних наук, доцент Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського

БОРИСОВ В. А. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської фонетики і граматики, заступник декана факультету іноземної філології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

БУТКО Л. В. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ВИСОЦЬКИЙ А. В. – доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка НПУ імені М. П. Драгоманова

ГАЗУК-КОТИК Л. Г. – кандидат філологічних наук, викладач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

ГОРІЗДРА О. Л. – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри перекладу та іноземних мов Полтавського інституту економіки і права

ГОРОХОВА Т. О. – викладач, аспірант кафедри української мови Гуманітарного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка

ДЕНИСКИНА Г. О. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри стилістики української мови НПУ імені М. П. Драгоманова